

“Meşihat Usulü”nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri

Abolition of “the Sheikdom System”: Initiatives of Land Reform in the Province of Basrah (1908-1914)

Burcu Kurt*

Özet

19. yüzyılda Basra vilayetindeki nüfusun büyük bir oranını, geçimlerinin büyük kısmını tarımla sağlayan aşiretler oluşturmaktaydı. Aşiretler tarafından işlenen tarım arazilerinde ise Osmanlı Devleti tarafından “meşihat usulü” olarak tabir edilen ve toprak mülkiyetinin büyük oranda aşiret şeylerinin/reislerinin elinde toplandığı bir yapı hakimdi. Bu usul, Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde (1869-72) sonlandırılmaya çalışılmıştı. Midhat Paşa, toprağın kullanım hakkını direk olarak küçük çiftçiye vererek devletle aşiret bireyleri arasında doğrudan ilişki kurulmasına çabalamıştı. II. Abdülhamid döneminde bölge arazilerinin büyük oranda Hazine-i Hassa'ya katılması nedeniyle kesintiye uğrayan bu uygulama, II. Meşrutiyet devrinde ihya edilmeye çalışılmış ve Basra vilayetinde aşiretlerin meskun olduğu bölgelerde geniş çaplı bir toprak reformuna gidilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmada, İttihat ve Terakki hükümetlerinin Basra vilayetinde uygulamaya çalıştığı toprak reformu, reformun uygulanmasının altında yatan nedenler, reforma halk ve mahalli yetkililer tarafından verilen tepkiler ve reformun sonuçları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Basra, Irak, toprak reformu, II. Meşrutiyet, Midhat Paşa.

Abstract

A large majority of the population of Basrah Province in the 19th century was constituted by tribes, mostly providing their livelihood with agriculture. The agricultural lands were owned largely by the tribal sheikhs in a system, which was named by the Ottomans as “the Sheikdom System”. Midhat Pasha had attempted to finalize this system during his

---

* Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.
E-mail: burcukurt@itu.edu.tr

governorship of Baghdad (1869-72). In doing so, Midhat Pasha gave the right of use of land directly to small farmers by which he had aimed to establish a direct relationship between tribal members and the state. However, this attempt was interrupted due to annexation of large proportions of land in Iraq to the Saniyye Lands in the reign of Abdulhamid II, but revived during the Second Constitutional era. Therefore the land reform, which was tried to implement in Basra province by pro-CUP governments, and the reasons underlying the implementation and responses of the public and local authorities to reform scheme will be analyzed.

Keywords: Basrah, Iraq, land reform, the Second Constitution, Midhat Pasha.

Tanzimat'ın ilanı ve uygulanması süreci ile İmparatorluk genelinde kendini hissettiren merkezileşme eğilimleri, II. Meşrutiyet döneminde, özellikle Arap coğrafyasında, had safhaya ulaşmıştır. Irak coğrafyası da II. Meşrutiyet döneminde artan bu merkezileşme eğilimlerinin kuvvetli bir şekilde hissedildiği bölgelerden olmuştur. Devlet ile halk arasındaki araçların kaldırılması ve böylece devletin tebaası ile doğrudan ilişkiye geçmesi çabası olarak nitelendirilebilecek olan merkezîyetçilik siyaseti bu dönemde Osmanlı Irak'ında çeşitli boyutlarda kendini göstermiştir. Bunlardan biri bölgede toprak mülkiyeti yapılarının dönüştürülmesi ve bunun bir sonucu olarak aşiretlerin iskan edilmesiyle yaratılmak istenen sosyo-ekonomik tabanlı tebaa-devlet bütünleşmesiydi.

19. yüzyıl başında Basra vilayetinde nüfusun büyük bir oranını, geçimlerini tarımla sağlayan aşiretler oluşturmaktaydı. Aşiretler tarafından işlenmekte olan tarım arazilerinde ise Osmanlı Devleti tarafından "meşihat usulü" olarak tabir edilen ve toprak mülkiyetinin büyük oranda aşiret şeyhlerinin/reislerinin elinde toplandığı bir yapı hakimdi. Bu usul, Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde (1869-72) 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Irak'ta uygulanması çabaları ile sonlandırılmaya çalışılmış, Midhat Paşa toprağın kullanım hakkını direk olarak küçük çiftçiye vererek devletle aşiret bireyleri arasında doğrudan ilişki ve bir nevi sadakat bağı kurulmasına çabalamıştır. Bununla birlikte Midhat Paşa'nın bu siyaseti 1880'li yıllarda kesintiye uğramış ve II. Abdülhamid döneminde Basra vilayetinde geniş ölçeklerdeki tarım arazileri, Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

1909 yılı Nisan'ında II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümette söz sahibi olmasıyla birlikte Midhat Paşa döneminde uygulanan toprak politikaları ihya edilmeye çalışılmış ve Basra vilayetinde aşiretlerin meskun olduğu bölgelerde geniş çaplı bir toprak reformuna gidilmesi tasarlanmıştır. İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından Basra vilayetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıktığı 1914 senesine kadar sürdürülen bu faaliyetler "meşihat usulü" nün ilga edilmesini ve bölge mukataalarının küçük parçalara ayrılarak küçük çiftçilere ihale edilmesini öngörmekteydi.

1. Midhat Paşa'nın Bağdad Valiliği ve Irak Coğrafyasında Toprak Siyaseti

Basra vilayetini oluşturan coğrafya, Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1538-46 tarihleri arasında fethedilmiş¹ ve Bağdad vilayetinin bir parçası olarak idari sisteme katılmıştı. Bununla birlikte bölge uzun süre İmparatorluğun doğrudan kontrolü altında olmamış ve yerel emirlikler tarafından yönetilmişti. Bağdad ve Basra coğrafyası ancak 1831'de son Kölemen valisi Davud Paşa'ya karşı yapılan başarılı askeri harekatı akabinde tam anlamıyla Babıali'nin otoritesi altına alınabilmişti². Kölemen idaresinin ilgasının akabinde Basra, “eyalet” statüsüne getirilerek, bir mutasarrıf vasıtasıyla yönetilmeye başlamış, Basra'daki eyalet yönetimi, bölgenin kaymakamlık olarak Bağdad eyaletine bağlandığı 1861 senesine kadar devam etmişti³. Osmanlı idari sistemine 1864 ve 1867 nizamnameleriyle Bağdad eyaleti de yeni sisteme göre teşkilatlandırılmış, Basra da bu eyalete bağlı bir sancak haline getirilmiştir⁴.

Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği esnasında Basra sancağının idari sınırları had safhaya ulaşmış ve 1871'de Necid, Ahsa ve Kuveyt bu sınırlara tabi kılınmıştı. Hem Midhat Paşa'nın uyguladığı politikalar neticesinde Basra sancağı sınırlarına katılan yeni, geniş ve önemli bölgeler, hem de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Basra sancağının öneminin artmasına neden olmuş ve nihayet 1875'te Basra bir vilayet merkezi haline getirilmişti⁵. Her ne kadar Basra 1880-1884 tarihleri arasında kısa süreli olarak yeniden Bağdad vilayetine bağlanmışsa da, 1884'ten Irak'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkışına kadar daimi olarak vilayet statüsünde idare edilmişti⁶.

Midhat Paşa, 1869 yılında Bağdad valiliğine atandığında Irak arazisi harap bir haldeydi. Buradaki arazinin ıslahı ve ziraatın genişletilebilmesi için sulama kanallarının bakımının yapılması ve arazinin ağaçlandırılması gerekmektedir. Bu ise araziye işleyen çiftçilerin daimi olarak toprağı işlemesine bağlıydı. Bu

¹ Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Londra: Routledge, 2005 s. 4.

² Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 2011, s. 44-45; Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad (1831-1872)*, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 116.

³ Ceylan, *a.g.t.*, s. 126.

⁴ Majed Mohammed Binzouba, *Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 67-68. Bu dönemde Irak'ın idari teşkilatlanması için ayrıca bkz. Halil Sahillioğlu, “et-Taksimatü'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, c.1, (1986), s. 224-248. Bu makalenin tercümesi için bkz. Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı” (çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, c. LIV/211, (1990), s. 1233-1257.

⁵ Ceylan, *a.g.t.*, s. 126-127.

⁶ Ceylan, *a.g.t.*, s. 127-128.

nedenlerden dolayı Midhat Paşa, miri arazinin parçalar halinde halka tefviz edilmesini⁷ ve bu şekilde küçük çiftçinin kanunen toprağa tasarrufunu temin ederek hem arazinin imarını gerçekleştirmeyi ve hem de yerleşik bir hayata alışkın olmayan halkın çiftçiliğe alıştırılarak göçebelerin iskanını tasarlamıştı. Ayrıca bu tasarıyla düzenli olmayan ve araziden araziye göre değişen vergi biçimlerinin de standardizasyonu öngörülmektedir⁸. Midhat Paşa'ya göre arazinin bu şekilde küçük çiftçilere dağıtılması, bölgede asayişin sağlanması noktasından da son derece önem arz etmekteydi. Midhat Paşa, bölgede sık sık meydana gelen aşiret isyanlarını, halkın araziyi kullanamamasına ve mahsulünden yeterince faydalanamamasına bağlamaktaydı. Zira bu döneme kadar ekilecek tohum devlet tarafından verilmekte, toprak halk tarafından ekilmekte ve mukataalardan elde edilen mahsulün üçte ikisi devlete ve üçte biri çiftçilere ait olmaktadır. Mukataalar, bu kurala göre iltizam suretiyle mültezimlere ihale edilmekteydi. Halbuki bu düzende halk toprak üzerinde herhangi bir hakka sahip olmayıp yarıcı veya ortakçı sayılıyor ve seyyar olduğu için de ağaç yetiştirmek, ev yapmak gibi medeniyet eserlerini meydana getiremiyordu. Mültezimlerin ve şeyhlerinin haksız uygulamalarıyla üçte birlik hisseleri bile tam olarak eline geçmeyen halk, halinden memnun olmadığından ufak tahriklere kapılarak hükümete isyan etmekteydi. Dolayısıyla çiftçilerin topraklandırılmasıyla birlikte, arazinin imarı sağlanacağı gibi bölgedeki isyanların da önüne geçilebilecekti⁹.

Midhat Paşa'nın bu tasarısı aslında 1858 Arazi Kanunnamesi'ni Irak'ta uygulanması anlamına gelmekteydi. Midhat Paşa, bu tasarı ile yalnızca toprağı işlemeyi ve aşiretleri iskan etmeyi değil, "meşihat" sistemine son vererek devlet

⁷ Miri arazinin çıplak mülkiyeti (rakabe) devlete aitti. Devlet bu arazileri işletilmek üzere bir bedel (tapu) karşılığında halka verebilirdi. Bu işleme "tefviz" denmektedir. Tefviz, bir nevi kiradır. Ancak halk, bu topraklar üzerinde kiradan daha geniş tasarruf yetkilerine sahipti. Yine toprağı tasarruf eden kişinin ölümü durumunda, arazi, mirasçılarının bir kısmına meccanen ve bir kısmına ise "tapu misli" denilen bir bedel karşılığında intikal ederdi. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1975, s. 43-44; Ceylan, *a.g.t.*, s. 242. Arazi tefvizi neticesinde tapu senedlerine sahip olan halk, toprağı boş bırakmadığı ve işlediği sürece kendisine ait araziye miras bırakma hakkına da sahip olmaktadır. Marion Farouk Sluglett, Peter Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq", 1870-1958", *International Journal of Middle Eastern Studies (IJMES)*, 15, 1983, s. 494.

⁸ Midhat Paşa tarafından tasarlanan vergi çeşitleri için bkz. Albertine Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers*, Vol. 16, 1963, s.119. Osmanlı döneminde Irak'taki vergi sistemi için bkz. Guzzine A. K. Rasheed, "Development of Agricultural Land Taxation in Modern Iraq", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXV, 2 (1962), s. 262-264; Abbas Azzavi, *Tarihü'd-darabi'l-Irakyye: Min Sadri'l-İslam ila Abiri'l-abdi'l-Osmani*, Bağdad: Şeriketü't-Ticare, 1958, s. 107-117.

⁹ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 26-27.

ile birey arasında doğrudan ilişki kurmayı ve bu şekilde de bölgeden alınan vergi oranlarını arttırmayı hedeflemekteydi¹⁰.

Irak'ta bu Midhat Paşa tarafından teşebbüs çerçevesinde uygulamaya konulmaya çalışılan Arazi Kanunnamesi'ne göre arazi beş kısımdan oluşmaktaydı: (1) Mülk arazi veya Sırf Mülk, (2) Miri arazi, (3) Vakıf arazisi, (4) Metruk arazi ve (5) Mevat arazi¹¹. Mülk araziden kasıt şahısların özel mülkiyetinde bulunan topraklardı. Mülk statüsündeki araziye sahip olan şahıslar hem bu arazinin “rakabe”, yani toprak üzerindeki mutlak aidiyetini; hem de “tasarruf”, yani toprağın kullanım hakkını ellerinde bulundurmaktaydı. Miri statü ise, toprağın aidiyetinin devlette bulunduğu fakat toprak üzerindeki intifa hakkının şahıslara geçebildiği bir arazi biçimiydi. *Vakıf*, vakıflara çeşitli amaçlar için tahsis edilen araziler için kullanılırken; *Metruk*, kamuya terk edilmiş arazileri; *Mevat* ise boş veya kıraç arazileri ifade etmekteydi¹².

Bununla birlikte Midhat Paşa'nın Bağdad vilayetine tayin edildiği dönemde şehirlere yakın bölgeler ve sulanan araziler dışında Irak'ın büyük bir kesiminde, aşiretler arasında kolektif sahipliğe dayalı “Dıra” [toprak/arazi] veya “Lazma” [bir yerde yaşama ve ekip biçme hakkı] tabir edilen toprak sistemi yaygındı. Buna göre her aşiret konfederasyonunun “dira” tabir olunan ve gerek ekili gerekse pastoral arazilerden oluşan bir yaşam alanı vardı. Federasyonun kolektif sahipliğinde bulunan bu alan, aşiretin kolları arasında paylaştırılmaktaydı. Her ne kadar teoride aşiretin elindeki arazilerin beşte birinden yarısına kadar değişen oranlardaki bölümü aşiret şeyhine ait farz edilse de, uygulamada tüm aşiret mensuplarının ortak mülkiyeti olarak sayılmaktaydı¹³. Şeyhin aşiretin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı arazi dışında kalan topraklar ise “ser-kâr” [toprak sahibi ile çiftçiler arasında aracılık görevini yerine getiren bir nevi yönetici] veya “müllak”lar [toprak sahipleri] tarafından işlenmekteydi. Böylece “mukataa”lardan oluşan “dira”, serkarların idaresinde bulunan “kita” ve küçük

¹⁰ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*, London: I. B. Tauris, 1993, s.185; Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East: 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago, 1966, s.166. Zaten 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ferdi tasarruf esasının kabul edilmesinin altında da bu düşünce yatmaktaydı. Nitekim kanun, miri arazinin bir veya birkaç şahsın elinde toplanarak tekel oluşturulmaması ve hiç kimsenin topraksız kalmaması üzerine bina edilmişti. Cin, *a.g.e.*, s. 104-105.

¹¹ Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid* (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Isparta: y.y., 1996, s. 34.

¹² Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East*, s. 72-73; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, New York: Dover Publications, 1988, s. 363-366; Cin, *a.g.e.*, s. 16-41.

¹³ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton: Princeton University, 1978, s.71-72; Matti I. Moosa, “The Land Policy of Midhat Pahsa in Iraq, 1869-1871”, *The Islamic Quarterly*, V/XII (1968), s. 147-148; Donald Quataert, “Rural Unrest in the Ottoman Empire, 1830-1914”, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire: 1730-1914*, İstanbul: The Isis Press, 1991, s. 985-986.

çiftçiler tarafından işlenen ve “kıta”ları oluşturan “feddan”lara bölünmüştü. Aşiret mensupları arasındaki eşit dağılımı sürdürebilmek adına bu topraklar değişen koşullara uygun olarak her sene aşiretin taifeleri ve bunların mensupları arasında yeniden bölüştürülmekteydi¹⁴.

“Dıra” sisteminin yanı sıra Basra vilayetinde farklı toprak sahipliği uygulamaları da mevcuttu. Bunlar tam anlamıyla toprak sahipliği olarak tabir olunan mülkiyet hakkına “dira”dan daha yakın olan “nakşa” ve “ta‘aba” idi. Genel olarak pirinç üretilen bölgelerde yaygın olarak görülen “nakşa”, toprağa tasarruf hakkının yanı sıra, bu arazi üzerinde miras ve satış haklarını da içermekteydi. Bununla birlikte araziye elden çıkarma, yalnızca aşiret mensupları arasında yapıldığı müddetçe geçerli olan bir eylemdi. Hurma yetiştirilen arazilerde sıkça görülen “ta‘aba” ise araziye işleyenlere, toprak sahibi izin verdiği ve tasarruf kontratının devam ettiği müddetçe araziye istediğine intikal ettirme imkânı vermektedir. Ayrıca bu sistem araziye tasarruf eden şahsa, toprağa ağaç dikme yetkisini de vermekte ve hatta belirli şartlar altında bu ağaçlandırılan toprağa sahip olma imkânı dahi tanımaktaydı¹⁵.

Midhat Paşa tarafından Irak’ta uygulanan toprak mülkiyeti siyaseti ise, bölgede izlenen usulün aksine arazinin kolektif aidiyetine izin vermemekteydi. Yeni uygulamayla getirilen kanunname, toprağın kullanım hakkını direk olarak küçük çiftçiye vererek devletle bireyler arasına herhangi bir aracı sokmamayı hedeflemekte ve bu şekilde de devletin karşısında rakip bir güç olarak duran “meşihat” sistemini ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. 1858 Arazi Kanunnamesi, çok sayıda küçük çiftçinin üzerinde hakimiyet sağlayan ve böylece vergileri düzenli bir şekilde toplayan merkezi bir hükümet hedeflemekteydi¹⁶.

Bununla birlikte 1858 Arazi Kanunnamesi daha çok Balkanlar ve Anadolu’nun toprak düzeni göz önünde bulundurarak hazırlanmıştı ve Irak’taki mevcut arazi yapılanmasıyla uyumsuzlukta idi¹⁷. Bu uyumsuzluk ise Midhat Paşa döneminde izlenen siyasetin uygulamada çeşitli sorunlarla karşılaşmasına yol

¹⁴ Bu arazi yapılanmasında en büyük toprak birimini mukataalar oluşturmaktaydı. Mukataalar kıtalardan, kıtalar ise feddanlardan oluşmaktaydı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarif Khalidi), Beirut: American University of Beirut, 1984, s. 335-337; Doreen Warriner, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq*, London: Royal Institute of International Affairs, 1957, s. 135-136.

¹⁵ Bununla birlikte toprak mülkiyeti rejimi aynı şekilde pirinç veya hurma yetiştirilen bölgelerde her zaman homojen olmayıp farklılık gösterebilmekteydi. Samira Haj, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology*, Albany: State University of New York, 1997, s. 18-19.

¹⁶ Issawi, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁷ Sluglett, *Sluglett, a.g.m.*, s. 494.

açmıştı¹⁸. Zira aşiret mensupları tapu senedi almayı mecburi askerlik hizmetine tabi olmanın bir ön adımı ve vergi mükellefiyetinin başlangıcı olarak görerek işlemekte oldukları toprağı mülkiyetlerine geçirmekten imtina etmiş¹⁹ ve arazilerini ya aşiret reislerinin ya da ailede askerlik hizmetine tabi olmayacak olanların üzerine kaydettirmişti. Bunun yanı sıra devlet, Basra vilayetinde uygulanması hayli zor olan bu sistemi hayata geçirebilmek için bölgenin önde gelen aşiretleri ile işbirliği yapmaya ve bunları yerel bürokraside istihdama da mecbur kalmıştı²⁰. Bu durum ise toprak mülkiyetinin büyük oranda belirli aşiret şeyhleri, eşraf ve şehirli tüccarın elinde toplanmasına yol açmıştı²¹. Gerçekten de bu sistem neticesinde Şattü’l-Arap bölgesindeki bir çok verimli arazi Kaab aşiretinin; Müntefik’teki bir çok arazi de Sadun ailesi, Şatra ve Nasriye’deki bir kısım tüccarın elinde toplanmıştı²².

Her ne kadar Midhat Paşa’nın Bağdad valiliği döneminde uygulanan toprak politikaları tam anlamıyla istenen hedefe ulaşamamışsa da bu siyasetin bölgedeki aşiretsel sosyolojik yapıda bir değişimi başlattığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Arazi Kanunnamesinin Irak’ta uygulanmasının bir neticesi olarak büyük miktardaki toprağın tapusuna sahip olan aşiret şeyhleri, bu tarihten sonra aşiret mensuplarını “savaşçı”dan çok bir kazanç kapısı olarak görmeye başlamıştı. Bununla birlikte toprağı bir bağlılığı olmayan ve bu durumdan hoşnutsuz bulunan aşiret mensupları ise kimi zaman işlediği toprağı bırakarak başka aşiret reislerinin topraklarında çalışmaya başlamış ve bu durum hem aşiretler arasında bir geçişgenlik oluşturmuş, hem de çiftçiler üzerinde aşiret reislerinin rekabetini başlatmıştı. Bu ise aşiretlerin “savaşa” bağlı yapısını kırarak uzun vadede aşiret konfederasyonlarının savaşçı yapısının büyük ölçüde ortadan kalkmasına yol açmıştı²³.

Midhat Paşa tarafından Basra’da uygulanan toprak politikası uzun süreli olmamış ve Paşa’nın Bağdad valiliği akabinde Basra vilayetindeki toprak

---

¹⁸ Issawi, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁹ Hassan Mohammad Ali, *Land Reclamation and Settlement in Iraq*, Baghdad: Baghdad Printing Press, 1955.

²⁰ Haj, *a.g.e.*, s. 25.

²¹ Ceylan, *The Ottoman Origins Of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, London: I.B. Tauris, 2011, s. 164; Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, Colo: L. Rienner, 1987, s. 72-73; Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", s. 124-125; Robert A. Fernea, *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority Among the el Shabana of Southern Iraq*, Cambridge: Harvard University Press, 1970, s. 30-31.

²² Issawi, *a.g.e.*, s. 76-77, 167-168; Lady Anne Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, C.2, London: Cass, 1968, s. 182; S. Haider, *Land Problems of Iraq, The London School of Economics*, s. 566-567. Jwaideh ise İngiliz, Osmanlı ve Irak Arşiv kaynaklarına dayanan çalışmasında Müntefik’te Sadun ailesinin eline geçen toprakların ancak Midhat Paşa’nın valiliği akabinde ve Nasır Paşa’nın Basra valiliği esnasında meydana gelmiş olduğunu ifade etmektedir. Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", s. 131.

²³ Batatu, *a.g.e.*, s. 77.

mülkiyetinin yapısı neredeyse tamamıyla değişmiştir. Bu tarihten sonra toprak mülkiyeti yapısının devletin toprak sahibi olduğu bir sürece doğru evrildiğini söylemek mümkündür. Nitekim devlet, 1858 Arazi Kanunnamesi ile oluşturmak istediği potansiyel vergi mükellefini yaratamadığı gibi aynı zamanda elinde bulundurduğu verimli geniş arazilerin birçoğunu da kaybetmişti²⁴. Bunun neticesinde II. Abdülhamid'in 1881 yılında çıkardığı iki irade ile Midhat Paşa'nın politikası sonlandırılarak tapu senedi dağıtımına son verilmiş ve toprak aidiyetinin büyük oranda devletin elinde toplandığı bir siyasete geçilmişti²⁵. Yine bu dönemde Irak kıtasındaki toprakların büyük bir kesimi II. Abdülhamid tarafından satın alınmış ve Hazine-i Hassa'ya devredilmişti²⁶.

2. II. Meşrutiyet Dönemi ve Irak'ta Midhat Paşa'nın Toprak Siyasetinin İhyası

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Basra vilayetindeki toprakların, özellikle Ammare ve Müntefik sancaklarındaki mukataaların, büyük bir kısmı Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlıydı. Hazine-i Hassa Nezareti II. Abdülhamid döneminde genişlemiş ise de zamanla iflasın eşiğine gelmişti. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip nezaretin bu durumu gündeme gelmişti. Çözüm olarak sıkıntıda olan Maliye hazinesi için Osmanlı Bankası'ndan borçlanma yapılmasına, Hazine-i Hassa'nın mevcut borçlarının ödenmesi için gerekli meblağın da bu borca eklenmesine karar verilmişti. Böylece Emlak-ı Hümayun'un tekalif-i emiriye cinsinden olan gelirleriyle, bir kısım emlak ve arazisi II. Abdülhamid'in iradesiyle 9 Eylül 1908 tarihinde Maliye hazinesine terk edilmiş, karşılığında Hazine-i Hassa'nın borçlarının ödenmesi için gerekli meblağın devletin yapacağı borçlanmaya ilave edilmesi uygun görülmüştü.

²⁴ Sluglett-Sluglett, a.g.m., s. 495.

²⁵ Owen, a.g.e., s. 280; Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia University, 1982, s. 147.

²⁶ Resmi olarak Haziran 1847'te kurulan Hazine-i Hassa Nezareti ve bu nezaretin geçirdiği oluşum süreci konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000; Arzu Terzi, "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.17, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 137-141. Irak bölgesinde II. Abdülhamid'in padişahlığından çok önce de hanedana ait araziler var idiyse de bu araziler Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı akabinde önemli ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde Basra vilayetinde Hazine-i Hassa'ya dahil edilen araziler için bkz. Albertine Jwaideh, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", s. 327-330. Hazine-i Hassa, Basra vilayeti dahilinde Basra merkezinde Fav'dan Kurna'ya kadar neredeyse tüm Şattü'l-Arap nehri kıyılarında bulunan ve tarıma elverişli bir çok önemli arazi ile Ammare'deki verimli tarımsal alanın neredeyse tamamını kontrol etmekteydi. Hazine-i Hassa Nezareti'nin Basra vilayeti dahilindeki faaliyetleri ile ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlak-ı Hümayun: Basra Örneği (1876- 1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 48-99.

Hazine-i Hassa'nın Ammare idaresi dahilindeki Çehale, Cerib, Mecer-i Sagir, Sabuncuzâde arazisi, Behase, Acilüssad arazisi, Şat, Kelile ve Müşerreh arazileri, Cezayir, Havri, Cebriye, Makriye, Ebter mukataalarıyla Basra hurmalıkları dışında kalan mukataalar maliye hazinesine devredilmişti. Basra vilayeti dahilinde bahsi geçen araziler dışında kalan Emlak-i Hümayun da, Mehmed Reşad'ın tahta çıkmasını müteakib yayınladığı bir iradeyle 27 Nisan 1909'da Maliye Hazinesi'ne devredilmişti²⁷.

Emlak-i Hümayun'un Maliye Hazinesi'ne devredilmesinin akabinde merkez, Ammare ve Müntefik'te bulunan mukataaların ihale tarzında değişikliğe gidilmesini tasarlamıştır. Buna göre II. Abdülhamid döneminde uygulanan ve söz konusu arazilerin tekel şeklinde aşiret şeyhlerine ihale edilmesi olarak tanımlanabilecek “meşihat usulü” terk edilecek ve yerine bu mukataaların parça parça bölünerek çiftçilere ve serkarlara ihale edilmesi yöntemi benimsenecekti²⁸. “Meşihat usulü”nün kaldırılması ve mukataaların küçük parçalara bölünerek ihale edilmesi, hükümet açısından ihalelerin küçük çiftçilere verilerek bunların aşiret şeyhlerine olan bağımlılıklarının azaltılması ve böylece “meşihat sistemi”nin kaldırılarak bölgedeki feodal yapının zayıflatılması anlamına gelmekteydi²⁹. Nitekim Ammare ve Müntefik'teki mukataaların birçoğunun çok geniş ölçekte olması, mukataa bedellerinin de çok yüksek olmasını beraberinde getirmekte, bu ise küçük çiftçilerin ihale sürecine katılmasını engelleyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktaydı.

Dönemin Basra vali vekili Şevket Bey'in de bu tasarılar destek verdiği görülmektedir. Şevket Bey Ammare ve Müntefik sancaklarındaki mukataaların şeyhlere verilmesi yerine taksim edilerek müzayede usulüyle parça parça çiftçilere ihale edilmesi ve bu şekilde bir takım memurların bölgedeki usulsüzlüklerinin de önüne geçilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Bu mukataaların ihalesi meselesinin, Basra vilayetinde nakliye ve ticaret faaliyetlerinin yegâne vasıtası olan Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşımı sürekli tehdit eder bir hal aldığı için altını çizen Şevket Bey, bu nedenle birçok zarara yol açan tekel usulünün terk edilmesini istemekteydi. Şevket Bey'in bu önerileri

---

²⁷ Terzi, *a.g.e.*, s. 139-151.

²⁸ Aslında Basra'daki toprak mülkiyetine değinen ıslahat tasarıları II. Abdülhamid zamanında da gündeme gelmiş ve bu ıslahatların ana hedefini halkın refahını arttırmak amacıyla ahaliye toprak üzerinde tasarruf hakkı vermek oluşturmuştu. Basra, Bağdad ve Musul vilayetlerinin ıslahını içeren ve 1907 tarihinde gündeme gelen programın hedefleri içinde nehirlerin temizlenerek kullanıma elverişli hale getirilmesi, arazi alım-satımı, iltizam ve vergi toplama usullerinin tadili, Şiiliğin yayılmasının önlenmesi, her nevi memurun ıslahı, nüfus tahriri yapılması, yabancı güçlerin bölgedeki nüfuzlarının önüne geçilmesi, güvenliğin sağlanarak aşiret reislerinin hükümete bağlılığının sağlanması ve bölgenin verimliliğinden yararlanarak hazine gelirlerinin artırılması yer almaktaydı. BOA, *Y.A.RES* 147-106, Lef 5.

²⁹ TNA, *FO* 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

Meclis-i Vükela'nın, 12 Nisan 1909 tarihli toplantısında gündeme alınmış ve vilayetten gelen bu talep yerinde bulunmuştu. Hatta Ammare'de meydana gelebilecek karışıklıkların önlenmesi için bir de "kuvve-i ıslahiye" kurulması kararlaştırılmış³⁰ ve bu kuvvetin başına Ferik Yusuf Paşa'nın getirilmişti³¹.

Meclis-i Vükela'nın kararı akabinde vilayetten izin alınmadıkça ihalelere katiyet kazandırılmaması yönünde mahalli idarelere tebligat gönderilmiş³² fakat karar yerel bazda birçok itirazla karşılaşmıştı. Karara itiraz edenlerden biri olan Yusuf Paşa, Meclis'in kararının hemen ardından Basra vilayetine bir telgraf göndermişti. Ammare'deki aşiretlerin çok güçlü bir durumda olduklarını ve hal-i hazırda kuvve-i ıslahiye için planlanan kuvvetin bölgeye ulaşmadığını vurgulayan Yusuf Paşa, bu nedenle devlete muhalif olan aşiret reislerine karşı koymak için, bu şeyhlerin ittifak yapmakta oldukları aşiret reislerinin devlet tarafına geçirilmesi ve askeri operasyonlarda kullanılmasının mecburiyetine dikkat çekmişti. Meclis'in çıkarmış olduğu kararla mukataaların daha fazla bedel veren şahıslara ihale olunmasının, hal-i hazırda devletin yanına çekilmiş olan aşiretler üzerinde aksi tesir yaparak hükümetten uzaklaşmalarına neden olacağına vurgu yapan Yusuf Paşa, bu mukataaların "kendi ahali dururken haricden zuhur eden taliblere verilmesinin" sakıncalı olduğunu ve bu şekilde kendisinin de zor durumda bırakıldığını belirtmişti³³.

Yusuf Paşa ile eşzamanlı olarak Ammare mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa da Basra vilayetine Meclis'in uygulaması aleyhine bir yazı göndermişti. Ammare mukataalarının ihalesinde ortaya çıkan gecikmenin A'şar Nizamnamesi hükümleri uyarınca devletin zarara uğratılmasına neden olacağını ifade eden mutasarrıf, bu mesuliyetin kendisi tarafından kabul edilmeyeceğini vurgulamıştı. Basra vali vekili Şevket Bey ise hem Meclis-i Vükela'dan hem de vilayet idare meclisinden "meşihat usulü"nü terk edilmesi yolunda kararlar çıkarıldığını hatırlatmış ve bu karar doğrultusunda bölgedeki askeri güçlerin varlığından da faydalanarak sorunun çözümüne çalışmanın vatanın ve devlet hazinesinin menfaatine olacağını altını çizmişti. Ammare'ye Kuvve-i Islahiye sevkiyle devletin bir çok masraf altına girdiğinin altını çizen Şevket Bey, bu zamana değin dökülen kanların devletin yavaş yavaş "meşihat usulü"ne son vermek amacına hizmet ettiğini ifade etmişti. "Devr-i sabık" politikalarının artık eskide kaldığına vurgu yapan Şevket Bey, Ammare mutasarrıfına sert uyarılarda bulunmuştu. Babıali'nin görüşleri doğrultusunda meselenin usulüne uygun olarak halledilmesi görevinin Ammare livasına havale edildiğini ifade eden Basra vali vekili, bu konuda devlet nezdinde yapılan gizli planların ahaliye veya aşiret reislerine duyurulması durumunda tüm mesuliyetin "şediden müsebbibine" ait

³⁰ BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 15.

³¹ BOA, *MV* 126-49; BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 5.

³² BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 20.

³³ BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 3.

olacağını eklemişti³⁴. Dahiliye Nezareti de, Meclis-i Vükela'nın kararına muhalefet eden görüşlere cevaben Meclis'in bu konudaki kararının uygulanmasının elzemiyetini hatırlatmıştı³⁵.

Nezaret'in uyarılarına rağmen Haziran ayına gelindiğinde bölgede sorun hala devam etmekteydi. Nitekim Basra defterdarı ve vali vekili Şevket Bey, Mayıs ayı nihayetinde Maliye Nezareti'ne Ammare mutasarrıflığının Meclis-i Vükela'nın emirleri tebliğ edilmiş olmasına rağmen, meşihat usulünde ısrar ettiğini ve buradaki mukataalar için diğer talipler tarafından yedi-sekiz bin lira gibi zamlar teklif edilmesine rağmen, mukataaları eskiden olduğu gibi aşiret şeyhlerine ve bunların akrabalarına ihale ettiğini bildirmişti³⁶. Şevket Bey ve merkezin ısrarlı tutumuna rağmen Yusuf Paşa da Ammare mutasarrıfı gibi mukataaların küçük çiftçilere ihalesi sürecine karşı muhalefeti sürdürmüştü. Yusuf Paşa, “kamu güvenliği”nin her türlü devlet çıkarının üzerinde tutulması gereğine vurgu yaparak söz konusu mukataaların Gazban gibi bölgedeki güçlü aşiret şeyhlerine karşı koyabilecek şahıslara verilmesi gerektiğini savunmuştu³⁷.

Basra vilayetine Şubat 1909'da Arif Bey'in atanması da bölgedeki görüş ayrılıklarını yatıştırmamış, tam tersine şiddetlendirmişti. Nitekim mukataaların ne şekilde ihale edileceği konusu Arif Bey ile Yusuf Paşa arasında da anlaşmazlık haline dönüşmüştü. Yusuf Paşa, Meclis'in kararına esas itibarıyla karşı olmamakla birlikte, esas önem verilmesi gerekli noktaların bölgede asayişin temini, nehir ulaşımının devamı ve mukataa bedellerinin eksiksiz ve vaktinde toplanması olduğunu düşünmekteydi³⁸. Yusuf Paşa'nın önem atfettiği noktalardan bir diğeri ise, mukataa iltizamının, bölgede asayiş sekteye uğratan hareketlerde bulunanlara ve bunlarla ittifak yapanlara verilmeyip aksine bu isyancılara karşı hükümetin yanında yer alan aşiretlerin iltizam sürecinde tercih edilmeleri idi³⁹.

³⁴ *Aynı vesika*, Lef 2.

³⁵ *Aynı vesika*, Lef 8.

³⁶ *Aynı vesika*, Lef 14. Ammare mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa, daha yüksek fiyatlar veren talipleri olmasına rağmen bölgenin en geniş mukataalarından olan Mecr-i Kebir'i Abdülkerim ve Falih Sayhud'un kuzeni olan Halife el-Vadi'ye, gene Ammare mukataalarından Çehale, Behase ve Cerit'i ise Halife'nın kardeşi Arabi el-Vadi'ye ihale etmişti. Ammare mutasarrıfı, bu mukataaları daha önce karışıklık çıkaran aşiret Şeyhlerine vermek yerine, bunların akrabalarına vermeyi tercih etmişti. İngiltere'nin Basra konsolosu Crow, mevcut durumu göz önünde bulundurarak hükümetin bölgedeki feodal yapıyı kırmak için yapmış olduğu bu girişimin, meselenin çözümüne değil, ileride daha şiddetlenerek devam etmesine neden olacağını ifade etmişti. TNA, FO 424-220, no.33, Consul Crow to Sir G. Lowther. Meselenin Dahiliye Nezareti tarafından haber alınması üzerine hemen vilayete Meclis tarafından alınmış olan kararın uygulanması ve hazinenin haklarının korunması yolunda bir telgraf gönderilmişti. BOA, DH.İD 182-14, Lef 10.

³⁷ TNA, FO 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³⁸ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 101.

³⁹ BOA, DH.MUİ 4-2—26, Lef 2.

Bölgede toprak reformuna karşı muhalefetin devamı üzerine merkez, olayları yerinde incelemesi için Bağdad vali muavini Mümtaz Bey'i bölgeye göndermişti. Mümtaz Bey, Haziran 1909'da merkeze gönderdiği iki raporda, Irak'ın ıslah sürecinin ciddi tedbirler gerektirdiğinin altını çizerek bu tedbirlere arazinin parçalar halinde ahaliye dağıtılmasıyla başlanmasının elzemiyetini vurgulamış ve bu konuda devletin daha önce yaptığı hatalı politikaları şu şekilde dile getirmişti:

"Hükümetler(in) hikmet-i teşkili teb'asının temin-i hukuk ve menafi'dir ki mal ve canlarını ve emniyet ve asayişini temin ve mütevizleri te'dib etmek, mazlumun hakkını zalimden almak, mekteb ve medreseler tesisıyla abalisinin cehlını izale ve efkârını ıslah ve ahlakını tehzib etmek, müessesat-ı nafi'a ve saire misillü medar-ı umran ve refah olan mevaddı istihsal eylemek gibi hususat bu cümleden olduğu halde Hatta-ı Irakiye aşairi hükümetin bu gibi mebasin ve fevaidinden mahrum kalmıştır. Arazinin bazı şehir ve kasabalar abalisine aid olan bir kısm-ı çüçsinden ma'adası tamamen hükümete aiddir. Ahali araziye ve hatta ufak bir mesken inşa edecek maballe tasarruf hakkını haiz değildir. Hükümet gidecek bir mahal göstermeksizin buldukları yerde kalmalarında mahzur gördüğü aşairi 'burada kalmayınız, nereye giderseniz gidiniz' diye tard ve teb'id ettiği vaki ve evrak-ı resmiye ile sabittir... Böyle her nev' hukuk-ı insaniye ve medeniyeden ve hatta kendisini memlekete rabt edecek bir kabzu toprağa tasarruf ve temlik hakkından mahrum olan bir abaliden vatana muhabbet ve devlete ita'at ve sadakat beklenilemeyeceği ise tabi'dir"⁴⁰.

Irak kıtasındaki ıslah sürecinin bir anlamda bölgedeki aşiretlerin iskan politikası anlamına geldiğini bu kelimelerle ifade eden Mümtaz Bey, mukataaların parça parça ahaliye taksimi hususunun devletin menfaatlerine uygun olmakla birlikte uygulama sürecinin uzun ve zahmetli olacağını altını çizmişti. Mümtaz Bey, şimdiye kadar hükümetle münasebette bulunmamış olan bölge halkının bu yöntemi benimsemesinde sorun çıkmasa dahi, ahali arasındaki muhtemel anlaşmazlıklar ve buna bağlı kıtallerin önlenmesi için mukataaların parçalara ayrılması sürecinde dikkatli olunması gereğine dikkat çekmişti. Mümtaz Bey'e göre bu işlem için öncelikle arazilerin ölçümlerinin yapılarak her aileye nüfusu oranında taksim edilmesi gerekmektedir⁴¹. Bu süreçte parçalanan arazilerin sınırlarının tayin edilmesi, su cetvellerinin belirlenmesi ve hatta bunların haritalarının çizilmesi gerekeceğine vurgu yapan Bağdad vali muavini, bu işlemlerin tamamlanmasının ise vakte muhtaç olduğunu belirtmişti. Bu noktadan hareketle gerekli işlemler tamamlanmaya kadar eski usulün devam ettirilerek devletin çıkarlarının da korunması gerekmektedir. Mümtaz Bey, bölgede asayişin sağlanmasının, ahalinin asli haklarından olan "toprak mülkiyeti" hakkının sağlanması olduğunun altını çizerek bunun dışında alınacak

⁴⁰ BOA, DH.MUI 4-2—26, Lef 2. Irak'ın Osmanlı dönemindeki en başarılı vali addedilen Midhat Paşa'nın bu konuyla ilgili benzer görüşleri için bkz. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, Yeni Matbaa, İstanbul 1924, s. 20-21.

⁴¹ BOA, DH.MUI 4-2—26, Lef 2.

bütün önlemlerin geçici ve sonuç getirmeyen eylemler olacağını vurgulamış ve bu nedenle her türlü fedakarlık yapılarak arazinin halka dağıtılmasının elzemiyetine dikkat çekmişti⁴². Mümtaz Bey, söz konusu mukataalar içerisinde arazisi ekili ve nüfusu yoğun olan bölgelerde her sene taksitle alınmak üzere bir bedel alınmasının uygun olacağını fakat diğer bölgelerin mutlaka bedelsiz halka dağıtılması gerektiğini de sözlerine eklemiştir.

Mümtaz Bey, Ammare ve Müntefik'teki arazilerin ahaliye dağıtım sürecinde, aşiretlerin iskanı bağlamında zorunlu askerlik uygulamasının bir sorun olarak ortaya çıkacağını da merkeze hatırlatmış ve bu konuda alınması gerekli önlemleri sıralamıştı. Bölgede kayıt altına alınamamış olan aşiretlerin zaten son derece “vahşi” şartlarda bulduklarının altını çizen vali muavini, hal-i hazırda iskan edilecek aşiretlerin mevcut nüfusları kayıt altına alındıktan sonra bunların zorunlu askerlikten istisna tutulmalarının sağlanması gerektiğini vurgulamış ve yalnız iskan sürecinden sonra doğacak olanların askerlikle mükellef tutulmaları şartının süreci kolaylaştıracağına dikkat çekmişti. Mümtaz Bey'e göre bu süreç sonunda hükümet, bölgede nüfuzu tamamıyla eline alacak ve aşiret mensuplarıyla doğrudan doğruya ilişki kurmak suretiyle “meşihat usulü”nü tamamen ilga edecekti⁴³.

Süleyman Nazif Bey 1909 Temmuz ayında Basra'ya vali olarak atandığında arazilerin ihalesi hala bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Bölgenin ıslahı için mukataaların parçalara bölünerek halka dağıtılması konusunda kendinden önceki valilerle aynı fikirleri paylaşan Süleyman Nazif Bey'e göre⁴⁴ II. Abdülhamid'in “haris, hain ve mecnununa en çok hedef kalan yerlerden biri de Ammare” idi. Nitekim “devr-i sabık”ta Emlak-ı seniyye tarafından idare edilen büyük ölçekli mukataaların ihalesi aşiret reisleri ile aşiret mensupları arasında kanlı ihtilaflar meydana getirdiği gibi buna bir de mukataaların ihalesi meselesi eklenmişti. Bu mukataalardan her birinin ahalişi “serf” adı verilen “demirbaş eşya”ya benzer şahıslardan ibaretti. Mültezimler ise kimi zaman 1.500 kişiye varan silahlı askerler beslemekteydi. Bu nedenle Ammare'yi ıslah için ne kadar asker sevk olunursa olunsun bu hal hüküm sürdükçe asayiş sağlaması ve bir çözüme ulaşmak mümkün değildi. Bu noktadan hareketle Nazif Bey, her haneye takriben elli dönüm düşecek ve bedeli aşarla beraber on senede taksitle alınacak şekilde buradaki mukataaların taksim edilmesini ve bu şekilde ahalinin iskana razı edilmesini savunmaktaydı. Ahalinin bu noktadaki tek çekincesi olan askerlik meselesi de Nazif Bey'e göre on senelik bir tehir getirilerek aşılabilecek bir engeldi. Süleyman Nazif Bey, ahalinin bu şekilde toprakla alakasının kurulması

⁴² BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 102.

⁴³ BOA, *DH.MUİ* 4-2—26, Lef 2.

⁴⁴ Süleyman Nazif Bey de, halka toprak üzerinde tasarruf hakkı verilmedikçe, ahalinin devletle olan ilişkilerinin aidiyet noktasından sağlıklı olmayacağını savunmaktaydı. Nazif Bey'in bu konudaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s. 18-27.

durumunda “vatanperverlik hissini artacağı gibi herkesin kendi mülkünün sadık bir muhafızı olacağını düşünmekteydi. Basra valisine göre, bu meselenin haline ne kadar erken başlanacak olursa memleketin hayır ve emniyeti de o nisbette hızla temin edilecekti⁴⁵. Süleyman Nazif Bey, halkın toprakla ilişkilendirilmesi gereğini şu çarpıcı ifadelerle dile getirmişti:

“...bedeniyi medenileştirmek için yegâne çare onu toprağa-her vakit olduğu gibi meyyiten değıl-hayyen... dıbdiri rabt etmektir. Bedevinin elinden silabı büsbütün alınmak için o ele çift alâtı verilmek iktizâ eder”⁴⁶.

İşte bu nedenlerle Süleyman Nazif Bey de Basra valiliğini yürüttüğü dönemde halefleri gibi sık sık Meclis-i Vükela kararlarının uygulanmamasından ve mukataaların şeyhlerin yakınlarına ihale edilmesinden yakınmıştır. Nazif Bey ayrıca vilayet idare meclisinin almış olduğu kararların uygulanmadığından da yakınmakta ve bu tür davranışların ileride daha büyük sorunlar çıkaracağı konusunda merkezi uyararak gerekli önlemlerin alınmasını istemektedir⁴⁷. Hatta mukataaların ihalesi konusunda Yusuf Paşa'nın Meclis kararlarını uygulamaması nedeniyle Süleyman Nazif Bey'le aralarında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştı⁴⁸. Vilayetten ardı ardına gelen şikâyetler neticesinde Ammare mutasarrıfı değiştirilmiş, Yusuf Paşa hakkında da Harbiye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunulmuştu⁴⁹.

Süleyman Nazif Bey'le aynı tarihlerde Bağdad valiliği görevinde bulunan Necmeddin Bey de Basra valisi ile benzer şekilde bölgedeki mukataaların parçalar halinde bölünerek halka dağıtılmasının gerekliliğini savunmaktaydı. Özellikle Ammare'deki mukataaların, devletin içerisinde bulunduğu sıkıntılı zamanlardan faydalanarak mukataa ihalelerini ucuz bedellerle iltizam eden ve üstüne üstlük iltizam bedellerini de ödemeyen Gazban ve Sayhud gibi eşkiyalara verilmesinin önlenmesi gereğini savunan Necmeddin Bey⁵⁰, bölgede toprak mülkiyeti ile güç ilişkisini şu cümlelerle tasvir etmişti:

“Ammare'deki mukataatın mültezimi her kim ise oradaki aşairin reis-i hakikisi olup şu halde mukataat-ı mez-kure hal-ı hazırıyla kime ihale edilir ise edilsin bir müddet sonra kesb-i servet ve kuvvet ederek ahval-ı serkeşane ve bağıyaneye cüret edeceğinden şüphe (yoktur)”⁵¹.

Dönemin Bağdad mebuslarından Mustafa Nuri Efendi de benzer şekilde Meclis-i Mebusan başkanlığına bölgede mukataaların parçalara bölünerek ahaliye

⁴⁵ BOA, DH.ŞFR 662-147.

⁴⁶ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁷ BOA, DH.İD 182-14, Lef 20.

⁴⁸ Nitekim Süleyman Nazif Bey, merkeze Ağustos ayında gönderdiği bir telgrafla Yusuf Paşa'nın mukataa ihalelerini kanunlara aykırı olarak yapmakta olduğunu bildirmişti. *Aynı vesika*, Lef 22.

⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 18.

⁵⁰ BOA, DH.MKT 2810-68, Lef 2.

⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 3.

dağıtılması hakkında bir takrir sunmuştu. Mart 1910 tarihli takirde, Irak'ın bazı bölgelerinde ekili ürünlerden alınan vergilerin fakir halkı zor duruma soktuğunun altı çizilerek büyük arazi sahibi olan aşiret reislerinden ise tahsilat yapılamadığı belirtilmekte ve bu nedenle buralardaki mukataaların parçalara bölünerek aşiret mensupları ve ahaliye taksitlendirilerek verilmesi istenmekteydi⁵².

Netice itibarıyla soruna bir çözüm bulunamamış ve bölgede mukataaların şeyhlere mi yoksa küçük çiftçiye mi ihale edileceği konusu idare açısından olduğu kadar halk açısından da karışıklık yaratmaya devam etmişti. Nitekim bu tarihlerde kendilerine ihale verilen ve daha sonra vazgeçilen talipler tarafından merkeze bir çok şikayet telgrafi ulaşmıştı⁵³.

Ammare ve Müntefik'teki mukataaların parçalar halinde ahaliye dağıtılması kararı hakkındaki tartışmalar, Süleyman Nazif Bey'in selefi Hüseyin Celal Bey döneminde de devam etmiştir. Celal Bey, Basra'ya ulaşmasının hemen ardından Ocak 1911 tarihinde merkeze bir rapor göndermiş ve mukataa meselesi konusundaki çekincelerini belirtmişti. Celal Bey, Irak'ın refahı ve bölgede çiftçilik yapan ahalinin saadeti için ciddi bir ıslahat girişimine ihtiyaç bulunduğunun altını çizmiş ve bunun da ancak “meşihat usulü”ne son verilerek ahali ile hükümet arasındaki engellerin kaldırılması ile mümkün olabileceğini belirtmişti. Nitekim Osmanlı mukataa sisteminde, hükümetten başlayarak aşağıya doğru her birim haklarını bir alttakine kiralamakta ve bu durum da hükümetin bu boşluğundan yararlanan bir orta sınıf yaratarak halkla devletin birbirine yabancılaşmasına yol açmaktaydı⁵⁴. Celal Bey, bu sorunun ancak çiftçilik yapan halkın topraklandırılmasıyla ortadan kaldırılabilceği kanısındaydı⁵⁵.

Celal Bey'in halefi Hasan Rıza Paşa döneminde de ahalinin topraklandırılmasına yönelik tartışmalar sürmüştü fakat farklı bir boyut kazanmıştı. Hasan Rıza Paşa, ahali topraklandırılmadığı müddetçe asayiş sorununun çözülmesinin mümkün olmadığını noktasında selefleriyle aynı görüşü paylaşmakla birlikte, topraklandırma sürecinin yalnızca ahaliye değil şeyhlere de uygulanması gerektiğini savunmaktaydı. Nitekim Basra valisine göre, mevcut sistemde asayiş sekteye uğratan yoksul halk ve çiftçiler değil, her nevi kâr sürecinden dışlanan ve mukataa ihalelerine giremeyen aşiret reisleriydi⁵⁶.

Küçük çiftçinin topraklandırılması tasarıları bu şekilde 1910'lu tarihlere kadar devam etmiş fakat yerel ve merkezdeki idareciler arasında gündeme oturan bu tasarılar görüş alış verişinden öteye gidememiş ve hiçbir zaman hayata

---

⁵² BOA, *DH.MUI* 70-1-9.

⁵³ BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 60.

⁵⁴ Charles Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 365.

⁵⁵ BOA, *DH.EO* 569-55.

⁵⁶ BOA, *DH.İD* 98-34, Lef 6.

geçememiştir. Muhtemelen sürecin uzun soluklu olmasını göz önünde bulunduran meşrutiyet hükümetleri, bu konuda yavaş adımlar atmayı ve bu adımları atarken de eski sistemi sürdürmeyi düşünmüşlerdi. Fakat uzun vadeli bu planlar I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açan süreçle yarıda kalmış ve hiçbir zaman pratiğe aktarılamamıştır.

Sonuç

II. Abdülhamid, Hazine-i Hassa'ya ait olan toprakları aşiret reislerine iltizam ederek, hem yerel memurları hala bu toprakları kendi malları olarak gören yarı göçebe aşiretlerin açabileceği güvenlik sorunlarından kurtarmayı, hem de farklı güvenlik ağları oluşturarak meşihat sistemini zayıflatmayı amaçlamıştı⁵⁷. Bununla birlikte söz konusu sistem aşiretlerin devlete "itaatkâr" ve "ası" aşiretler olarak etiketlenmesine ve mukataaların bu kıstas göz önünde bulundurulmasıyla iltizam edilmesine evrilmiştir. Bu şekilde büyük ölçekli bu mukataaların ihalesi dönemin siyasal dalgalanmalarına göre değişebilen, son derece muğlak bir itaat ilişkisine bağlanmıştı. Devlet elinde bir itaat aracı halini olan bu sisteme göre bir sene devlete "itaatkâr" olan bir aşiret, bölgenin değişen siyasal havası içerisinde bir sonraki sene "ası" olabilmekteydi. Aşiretleri devlet nazarında ötekileştiren ve ayrıştıran bu sistem II. Meşrutiyet döneminde de Hazine-i Hassa'ya ait olan toprakların maliye hazinesine intikal etmesine rağmen devam etmiştir. Bununla birlikte 1909 sonrası dönemde Midhat Paşa'dan alınan ilhamla Hazine-i Hassa'ya ait toprakların parçalanarak ahalinin topraklandırılması ve "meşihat sistemi"nin çürütülmesine yönelik bir reform tasarısı uygulamaya konulmuştur.

Gerçekten de İttihat ve Terakki hükümetleri, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin hemen ardından Basra vilayetinin kuzey kesiminde geniş çaplı bir toprak reformuna gidilmesini kararlaştırmışlardı. Bu reform çerçevesinde ahalinin topraklandırılması ve böylece halk ile işlediği toprak arasında ilişki kurularak bu kesimin devletle aracısız, direk ilişkiye girmeleri amaçlanmıştı. Bu şekilde Irak bölgesinde aşiretler de iskan edilmiş ve yerleşik hayata geçirilmiş olacaktı. Fakat planlanan reformun tam anlamıyla uygulanmasının geniş bir zamana muhtaç olması nedeniyle hükümetler bir yandan "devr-i sabık" dönemindeki iltizam ve ihale mekanizmasını işletmeyi, bu geçen sürede ise yavaş yavaş yeni reformu ahalinin adapte edilmesini planlamışlardı⁵⁸. Bu durum

⁵⁷ Owen, *a.g.e.*, s. 281.

⁵⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Ahmed Rıza Bey bu durumu hatıralarında şu şekilde dile getirmiştir: "... *biç milleti şayan-ı hümet bir kadın gibi nazik çannettik, kırılmasın, iizülmesin dedik. Tedricen ıslabata karar verdik, gücendirmekten korktuk. Bunlarsa ıslabatın teahhuruna sebeb oldu. İttihad ve Terakki kendisini sendiremedi*". "İlk Meclis-i

ise bir yandan yeni bir sisteme hazırlanırken diğer yandan eski sistemin devam ettirilmeye çalışması gibi bir paradoksu beraberinde getirmiş ve hem bölgede aşiretler arasındaki dengeleri olumsuz etkilemiş, hem de bölgeye gönderilen bürokratlar arasında bu konuyla ilgili sık sık anlaşmazlıkların ve gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştu. Nitekim İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu planları I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yarıda kalmış ve başarıya ulaşamamıştır⁵⁹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reform tasarısının başarısızlıkla sonuçlanmasının diğer nedeni ise bölgede Arazi Kanunnamesi'nden önce aşiretler arasında yer alan, kendine özgü ve kemikleşmiş toprak mülkiyeti pratikleridir. Yalnızca Irak coğrafyasında yer alan *Dıra* ve *Lazma* gibi kolektif aidiyete imkân veren sistemler, bölgedeki aşiretlere dayalı sosyal yapı ile tam bir uyum sergilemekteydi. Bir anlamda Arazi Kanunnamesi'nin bölgede uygulanması anlamına gelen reform tasarısının hayata geçirilmesi ise her şeyden önce bölgede sosyal yapının değişmesini ve aşiret sisteminin kırılmasını mecbur kılmaktaydı. İşte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idari, sosyal ve ekonomik nedenlerle bu yapıyı kıramamış olması, söz konusu reform tasarısının başarıya ulaşamamasındaki en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları: İttihad ve Terakki Fırkasının Çökmesinde Rol Oynayan Sebepler”, *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1960, s. 2.

⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti şüphesiz uzun yıllar iktidarda kalacağını ummaktaydı. Fakat ard arda gelen savaşlar ve isyanlar ve bunların hemen ardından patlak veren I. Dünya Savaşı bu dönem hükümetlerinin diğer meselelerde olduğu gibi toprak reformu meselesinde de girişimlerinin yarım kalmasına neden olmuştu. Ahmed Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin bu durumu çok güzel cümlelerle özetlemiştir: “... *siyaset âleminde üç beş senenin ne ehemmiyeti olabilir? İttihad ve Terakki üç beş sene ancak yaşayabildi. Trablus vakası, Kosova ihtilâli, Havran isyanı, Balkan muharebesi, nihayet büyük muharebe gibi vakaların zuburu İttihad ve Terakkinin kolunu, kanadını kırdı*”. Aynı makale, s. 2.

Kaynakça**A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****1. Dâhiliye Nezareti Evrakı**

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT)

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye (DH.MUİ)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

2. Yıldız Evrakı

Yıldız Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES)

3. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)**B. The National Archives (TNA)****Foreign Office (FO)**

Confidential Print, Asiatic Turkey, 1908-1914.

C. Kitap ve Makaleler

Abbas Azzavi, *Tarîhü'd-darâibi'l-İrakîyye: Min Sadri'l-İslam ila Abiri'l-abdi'l-Osmani*, Şeriketü't-Ticare, Bağdad 1958.

BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University, Princeton 1978.

BİNZOUBA, Majed Mohammed, *Vilayet Nizâmmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

BLUNT, Lady Anne, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, C.2, Cass, London 1968.

CEYLAN, Ebubekir, *Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad (1831-1872)*, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006

_____, *The Ottoman Origins Of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B. Tauris, London 2011.

CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1975.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge, Londra 2005.

FERNEA, Robert A., *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority Among the el Shabana of Southern Iraq*, Harvard University Press, Cambridge 1970.

GERBER, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, Colo: L. Rienner, 1987.

HAİDER, S., *Land Problems of Iraq, The London School of Economics, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1942.*

- HAY, Samira, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology*, State University of New York, Albany 1997.
- HASSAN, Mohammad Ali, *Land Reclamation and Settlement in Iraq*, Baghdad Printing Press, Baghdad 1955.
- “İlk Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları: İttihad ve Terakki Fırkasının Çökmesinde Rol Oynayan Sebepler”, *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1960, s. 2.
- ISSAWI, Charles, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University, New York 1982.
- _____, *The Economic History of the Middle East: 1800-1914*, The University of Chicago, Chicago 1966.
- _____, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Dover Publications, New York 1988.
- JWAIDEH, Albertine, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers*, Vol. 16, 1963, s. 106-136.
- _____, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, George Makdisi (ed.), Cambridge 1965, s. 326-336.
- _____, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Ed. Tarif Khalidi, Lebanon 1984, s. 333-356.
- KORKMAZ, Adem, *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- MOOSA, Matti I., "The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq, 1869-1871", *The Islamic Quarterly*, V.XII, London 1968, s. 146-159.
- QUATAERT, Donald "Rural Unrest in the Ottoman Empire, 1830-1914", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire: 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul 1991.
- OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*, I. B. Tauris, London 1993.
- RASHEED, Guzine, "Development of Agricultural Land Taxation in Modern Iraq", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXV, 2 (1962), s.262-274.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "et-Taksimatü'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Studies on Turkish-Arab Relations*, c.1, (1986), s. 224-248.
- _____, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" (çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, c. LIV/211, (1990), s. 1233-1257.
- SERT, Selda, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayûn: Basra Örneği (1876- 1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

SLUGLETT, Peter-Marion Farouk Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq , 1870-1958", *International Journal of Middle Eastern Studies (IJMES)*, 15, 1983, s. 491-505.

Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, Yeni Matbaa, İstanbul 1924.

Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid* (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996.

TERZİ, Arzu, "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1998, s. 137-141.

_____, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

WARRINER, Doreen, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq*, Royal Institute of International Affairs, London 1957.